

AZİMÂBÂDÎ'NİN “AVNU'L-MA'BÛD” ADLI EBÛ DÂVÛD ŞERHİNİN METODOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

Fethullah YILMAZ (*)

Öz

Son dönem Hindistanlı âlimlerden Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azîmâbâdî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiş sonra da onun Ebû Dâvûd'un Sünen'i üzerine yazdığı Avnu'l-ma'bûd adlı şerhin tanıtımı yapılmıştır. Bu şerhin Şemsülhak el-Azîmâbâdî mi yoksa kardeşi Şerefülhak el-Azîmâbâdî'ye ait olduğu hususundaki tartışmalar değerlendirilerek eserin gerçek müellifi tespit edilmeye çalışılmıştır. Önce, eserde sened ve ricâl tahlilinin nasıl yapıldığı örnekler üzerinden anlatılmış sonra da şârihin bazı hadis metinleriyle ilgili değerlendirmeleri ele alınarak şerhinde kullandığı kaynak, yöntem ve üslup belirlenmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azîmâbâdî, Avnu'l-ma'bûd, Ebû Dâvûd, Sünen, Şerh

A Methodological Analysis of Azimabadi's Commentary on Abu Dawood, "Awnu'l Ma'bood"

Abstract

After giving short information on the life and works of Ebu't-Tayyib Shamsulhak al-Azimabadi, his commentary of Abu Dawud's Sunan, Avnu'l-ma'bud has been introduced. The arguments regarding whether the commentary is authored by him or his brother Sharafulhak al-Azimabadi has been evaluated and the real author of the work has been attempted to be determined. Firstly, author's analysis of sanad (reporter chain) and rijal (reporters) has been demonstrated by samples and then using sample commentaries on hadith texts the author's sources, method and style have been attempted to be determined.

Keywords: Azîmâbâdî, Avnu'l-ma'bud, Abu Dawud, Sunan, Commentary (Sharh).

*) Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı
(e-posta: fethullah25@hotmail.com)

Giriş

İslam dininin temel kaynağı hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerim ve onun hayata geçirilmiş şekli olan Hz. Peygamber'in sünnetidir. İslam'ın ilk döneminden itibaren O'nun sünneti Müslümanlar tarafından kaydedilmiş ve daha sonraki dönemlerde bunlar hadis kitapları olarak mü'minlerin istifadesine sunulmuştur. İnananların büyük ilgisine mazhar olan bu hadisler sadece tespit edilmekle kalmamış doğru anlaşılması için bunlarla ilgili Müslüman âlimler tarafından şerhler yazılmıştır. Bu şerhlerin en önemlilerinden biri de son dönem şerhlerinden kabul edilen Hindistanlı âlim Şemsülhak el-Azîmâbâdî'nin Ebû Dâvûd'un Sünen'i üzerine yazdığı *Avnu'l-ma'bûd ala Süneni Ebî Dâvûd* adlı şerhidir.

Bu hadis şerhi, ilim dünyasında çok meşhur olmakla birlikte, maalesef yeterince tanınmamaktadır. Hiç şüphe yok ki böylesine değerli bir eser ve müellifinin tanınması, eserin kaynak ile yöntemlerin incelenip tespit edilmesi hadis ilmi açısından faydalı olacaktır. Zira böyle bir şerhi okumadan önce onun müellifini tanımak ve eser hakkında bilgi sahibi olmak onun okunmasından hâsıl olan istifadeyi artıracaktır. Yaptığımız çalışmada Şemsülhak el-Azîmâbâdî ve *Avnu'l-ma'bûd* üzerine yapılmış müstakil bir çalışmanın olmaması bizi bu makaleyi yazmaya teşvik etti.

I. Azîmâbâdî'nin Hayatı ve Eserleri

Hindistan'ın önemli hadis âlimlerinden biri olan Azîmâbâdî'nin asıl adı Muhammed b. Emîr Alî Maksûd es-Sıddîkî ed-Diyânûvî'dir. (ö. 1329/1911) Lakabı Şemsülhak, künyesi ise Ebu't-Tayyib'tir. 1857 yılında (Zilkade 1273) Hindistan'ın Azîmâbâd (Patna) şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini memleketinde yapan Azîmâbâdî 1875 yılında Hindistan'ın önemli ilim merkezlerinden biri olan Leknev'e (Lucknow, Lakhnau) gitmiştir. Orada Abdülhay el-Leknevî'nin (ö. 1886) de hocası olan Fazlullah b. Ni'metullah el-Leknevî'nin (ö. 1839) derslerini takip etmiştir. Leknev'de bir yıl kalan Azîmâbâdî daha sonra Muradâbâd'a giderek burada iki yıl Beşîrüdîn el-Osmânî el-Kannûcî'den ders okumuştur. (1876-1878) Daha sonra Delhi'ye giden Azîmâbâdî devrinin en önemli hadis âlimlerinden biri olan Şeyh Seyyid Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî'den (ö. 1902) Kur'ân, tefsir ve hadis dersleri almış ve ondan hadis rivayet etmiştir. Bu arada Hüseyin b. Muhsin es-Sub'î el-Ensârî'nin (ö. 1909) de derslerine katılan Azîmâbâdî ondan da hadis rivayetinde bulunmuştur.

Azîmâbâdî Delhi'de ilim tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Diyanevân'a dönerek orada hadis öğretimiyle uğraşmış ve bu alanda çok önemli temel eserler te'lif etmiştir. Özellikle önemli hadis kitaplarını toplayıp bunların yeniden neşri hususunda kendi imkânlarını seferber etmekten geri kalmamıştır.

Azîmâbâdî'nin Hind altkıtasının değişik bölgelerinde yetiştirdiği birçok öğrencisi olmuştur. Bunların en önemlisi Sünen-i Tirmizî'nin şerhi *Tuhfetü'l-ahvezî* adlı eserin müellifi Abdurrahman el-Mübarekfûrî'dir. (ö. 1935) Hayatı ilmi araştırmalar ve ders okutmakla geçen Azîmâbâdî, ömrünün sonuna kadar içinde bulunduğu toplumda yaygın olan

bid'at ve hurafelere karşı mücadelesiyle ön plana çıkmıştır.

Hindistan'da Ehl-i hadîs olarak anılacak sünnet ve selefi hareketin öncülerinden kabul edilen Azîmâbâdî 1894'te hacca gitmiş ve orada bulunan ilim adamlarıyla görüşme imkânı bulmuştur. Veba hastalığına yakalanan Azîmâbâdî bu rahatsızlıktan kurtulamayarak 19 Rebûlevvel 1329'da (20 Mart 1911) 54 yaşında iken vefat etmiştir.

Temel İslâmî İlimler alanında çok önemli eserleri olan Azîmâbâdî'nin şüphesiz en önemli eserleri hadis alanında olmuştur. Hadis alanında te'lif ettiği başlıca eserler şunlardır:

1. Ğâyetü'l-maksûd fi halli Süneni Ebî Dâvûd¹
2. Avnu'l-ma'bûd ala Süneni Ebî Dâvûd²
3. et-Ta'likü'l-muğnî ala Süneni Darakutnî³
4. Gunyetü'l-elma'î⁴
5. el-Mektûbu'l-latîf ile'l-muhaddisi's-ş-şerîf⁵
6. Ta'likât ala is'afi'l-mübetta bi ricâli'l-Muvatta li's-Suyûtî⁶
7. İ'lâmu ehli'l-asri bi ahkâmi rek'ateyi'l-fecr⁷

-
- 1) Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inin şerhidir. Çok hacimli olarak tasarlanan bu eser tamamlanamamıştır. Sadece üç cildi Bânkîpur (Patna) kütüphanesinde bulunmaktadır. Nezîr Hüseyin eserin otuz iki cilt olduğunu söylemektedir. (UDMÎ, XI, 780). Yazma nüshası için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 948; (Brockelmann eserin adını *Ğâyetü'l-makasid* olarak vermektedir). Mehmet Âkif Aydın, "*Azîmâbâdî*", *DİA*, IV, 329.
 - 2) *Avnu'l-ma'bûd*, ilk defa Hindistan'da dört cilt halinde basılmıştır. Birinci cilt 1318'de dördüncü cilt de 1323 yılında neşredilerek basımı tamamlanmıştır (Delhi 1323). Sonra Abdurrahman Muhammed Osman'ın tahkikiyle on dört cilt halinde hazırlanmış Medine'de (1388) ve Kahire'de (1389) basılmıştır. Daha sonra tahkiksiz bir şekilde iki cilt fihristiyle birlikte yedi cilt olarak Beyrut'ta (1410) yayımlanmıştır. Son baskı ise tahkiki ve tahriri Yusuf el-Hâc Ahmed tarafından yapılmış bir şekilde yedi mücellen on dört cilt halinde Dımaşk'ta (1430/2009) yayına hazırlanmıştır. Biz de araştırmamızı, bu son baskıyı esas alarak yaptık.
 - 3) Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inin şerhidir. Önce iki cilt olarak Delhi'de (1910) daha sonra Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i ile birlikte Şeyh Abdullah Hâşim el-Medenî'nin tashihiyle dört cilt hâlinde Kahire'de (trs.) basılmıştır.
 - 4) Bazı hadis ve fıkıh meselelerini soru-cevap tarzında ele alan küçük bir risâledir. Taberânî'nin *el-Mu'cemü's-sagîr*'i ile birlikte basılmıştır (Beyrut 1403/1983; II, 153-176). Aydın, "*Azîmâbâdî*", *DİA*, IV, 330. Bu risale İbrahim Canan tarafından "Zayıf Hadislerle İlgili Üç Soru ve Üç Cevap" ismiyle tercüme edilmiştir. *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1986, sy. 6, s. 155-174.
 - 5) Müellif, bu eserinde özellikle asrının en önemli muhaddislerinden olan hocası Muhammed Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî'den bahsetmekte, kendisinin de onun icazet verdiği dört kişiden biri olduğunu belirtip asrının genel icazet anlayışına değinmektedir. Matbaatu'l-Ensariyye, Delhi 1314.
 - 6) Azimabâdî'nin Suyûtî'nin yazdığı meşhur bir risale üzerine yapığı ta'lik ve tashihleri içeren bir eserdir. Matbaatu'l-Ensariyye, Delhi 1320/1902.
 - 7) Kahire trs.

8. el-Vicâze fi'l-icaze⁸
9. Ref'u'l-iltibas an ba'zi'n-nâs⁹
10. et-Tahkikâtü'l-ulâ bi isbâti farîdati'l-cum'ati fi'l-kurâ¹⁰
11. Hediyyetü'l-levza'î bi Nükâti't-Tirmîzî¹¹

Bunların dışında *Nihayetü'r-rüsûh fi mu'cemi's-şüiyûh*, *Fadlu'l-bârî fi şerhi sülasiyati'l-Buhârî* ve *Ta'likât ala Süneni'n-Nesât* gibi müellife isnad edilen ancak elde mevcut nüshaları bulunmayan eserler de vardır. Ayrıca Azîmâbâdî'nin Farsça ve Urduca yazdığı birçok makalesi bulunmaktadır.¹²

II. Avnu'l-ma'bûd'un Müellifi Hakkındaki İhtilaflar

Bazı âlimler *Avnu'l-ma'bûd*'un müellifinin Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdî, bazıları ise kardeşi Ebû Abdurrahman Muhammed Eşref Şerefülhak el-Azîmâbâdî (ö. 1326/1908) olduğunu söylemektedirler. Birtakım ulema ise, şerhi her ikisinin birlikte yazdığını kabul etmektedir.¹³ Selefî âlimlerden Muhammed Takıyyuddîn el-Hilâlî (ö. 1987) ise bu şerhi, âlimlerden bir grubun beraber hazırladığını iddia etmektedir.¹⁴

Eserin bazı bölümlerindeki açıklamalar onun Ebû Abdurrahman Şerefülhak el-Azîmâbâdî'ye ait olduğunu; bazı bölümlerdeki açıklamalar ise eserin Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azîmâbâdî'ye ait olduğunu göstermektedir.

- 8) Thk. Bedruzzaman Muhammed Şefî Nibâlî, Karaçi 1988.
- 9) Thk. Muhammed Uzeyr es-Selefi, Matbaatu's-Selefiyye, Benâres 1396/1976.
- 10) Urduca yazılan bu risale Abdülkuddus Muhammed Nezîr tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Karaçi, 1988.
- 11) Matbu olmayan bu eserin bir yazma nüshası Patna kütüphanesinde bulunmaktadır. Nizami Bedâyûnî, *Kâmûsu'l-meşahir*, Bedayun 1924, II, 20.
- 12) Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azîmâbâdî'nin hayatı ve eserleri için bkz. Abdülhay b. Fahriddîn el-Hasenî, *Nüzheti'l-havâtir ve Behcetü'l-mesâmi ve'n-nevâzir*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, VIII, 179; Nezîr Hüseyin, "Şemsü'l-Hak Diyânuvî", *UDMİ*, XI, 779-781; M. Fuat Sezgin, *Geschichte Des Arabischen Schriftums (GAS)*, I-IX, Leiden 1967-84, I, 151; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.176-177; Zaferullah Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 201-210; Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İFAV, İstanbul 2014; Aydın, "Azîmâbâdî", *DİA*, IV, 329-330.
- 13) Bazıları "Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azimabadi, hadisle ilgili şerh ve fikhî açıklamaları yapmış; Ebû Abdurrahman Şerefülhak el-Azimabadi ise hadiste geçen kelimelerin anlamlarını açıklayarak cümlelerin nahiv açısından değerlendirmesini yapmıştır." şeklinde bir izah yaparak *Avnu'l-ma'bûd*'u bir kişiye değil de iki kişiye nisbet etmişlerdir. Bkz. Hasan Âli Selman, "Men hüve müellifü Avni'l-ma'bûd", *Mecelletü'l-esale*, sy. 51, yıl. 10, 1426.
- 14) Ebû Tayyib Şemsülhak Azimabadi'nin bu şerhi yazarken kardeşi Şerefülhak Azimabadi, oğlu İdris b. Ebi't-Tayyib, öğrencisi Mübarekfürî ve dönemin birtakım Hind ulemasından yardım alması bu eserin heyet tarafından yazıldığı iddiasına neden olmuştur. Muhammed Takıyyuddîn el-Hilâlî, *ed-Da'vetü İlallah*, s. 191.

Kitabın önsözünde şârihin açıklamaları bölümünde şerhin yazılma sebebi olarak şöyle bir açıklama yer almaktadır: "Sünen şârihi büyük kardeşim Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdî birçok ilim merkezinde Sünen-i Ebî Dâvûd şerhi *Ğayetü'l-maksûd*'un çok uzayacağı ve bitmeyeceği endişesini dile getirdi. Bu şerhi ihtisar etmeye de razı olmadığını beyan etti. Sünetin en önemli savunucularından arkadaşı Telattuf Hüseyin el-Azîmâbâdî (ö. 1334/1916), *Ğayetü'l-maksûd*'un dışında küçük bir şerh te'lif etme konusunda kendisine ısrar edince onun sözünü kırmayarak bu şerhi hazırlamaya karar verdi. Büyük kardeşim Ebu't-Tayyib el-Azîmâbâdî bu işi benim yapmamı istedi. Ben kendisine mazeret bildirerek bunu kabul etmedim. Ancak o bu işi benim yapmam gerektiğini ve elinden geldiği kadar kendisinin de bana yardımcı olacağını ifade edince ben de Allah'a tevekkül ederek bu işi yapmaya karar verdim."¹⁵ Kitabın önsözünden naklettiğimiz şârihe ait bu ifadelerden şerhin müellifinin Muhammed Eşref Şerefülhak el-Azîmâbâdî olduğu anlaşılmaktadır.

Hind baskısının birinci cildinin sonunda "*Ğayetü'l-maksûd*'un bir özeti olan *Avnu'l-ma'bûd*'un birinci cildini tamamlama imkânı verdiği için ben el-Abduddâif olarak Allah'a hamd ederim... Allahım bunu benden kabul buyur, beni, anne-babamı ve bu kitabın tamamlanmasında bana yardımcı olan abim Ebu't-Tayyib'i başla"¹⁶ ifadesi bu eserin müellifinin Muhammed Eşref Şerefülhak el-Azîmâbâdî olduğunun açık bir kanıtıdır. Yine eserin bazı bölümlerinde "Kardeşim Ebu't-Tayyib, *Şerhu'l-maksûd* adlı şerhinde..."¹⁷ şeklindeki açıklamalar ve kendisine yardımcı olan abisi Ebu't-Tayyib'e dua ettiğine dair ifadeler¹⁸ bu eserin müellifinin Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azîmâbâdî değil kardeşi Ebû Abdîrahman Şerefülhak el-Azîmâbâdî olduğunu göstermektedir.

Nitekim Hind yarımadasının diğer önemli muhaddisi Halil Ahmed es-Sehârenfüri, (ö.1346/1927) *Bezli'l-mechud fi halli Ebi Dâvûd* adlı eserinde *Ğayetü'l-maksûd* ve *Avnu'l-ma'bûd* arasında bir karşılaştırma yaparken birincisini Ebu't-Tayyib'e ikincisini ise Muhammed Eşref'e isnad ederek açıklamıştır.¹⁹

Şerhin Şerefülhak el-Azîmâbâdî'ye ait olduğunu kabul eden âlimler bu delilleri ortaya koyarken, eserin Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azîmâbâdî'ye nisbet edenler de yine eserden deliller getirmişlerdir. Nitekim eserin Hind baskısının üçüncü cildinin sonunda "Şemsülhak el-Azîmâbâdî diye meşhur olmuş el-Abduddâif Muhammed b. Emîr der ki;

15) Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd (Şarihin sözü)*, (Nşr. Yusuf el-Hâc Ahmed), Daru'l-Feyhâi, Dımaşk 1430/2009, I, 25. Eserin başındaki "Şarihin sözü" bölümündeki birçok ifade müellifin Muhammed Eşref Şerefülhak el-Azîmâbâdî olduğunu göstermektedir. Bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 24-28. Ayrıca araştırmamızda esas aldığımız şerhin bu baskısında eserin kapak ve kapak içi sayfalarına müellif olarak Şerefülhak el-Azîmâbâdî'nin ismi yazılmıştır.

16) Yusuf el-Hâc Ahmed, *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd (Mukaddime)*, Daru'l-Feyhâi, Dımaşk 1430/2009, I, 15.

17) Azîmâbâdî, *age*, I, 247, 353, 384; III, 224; IV,132; VII, 283.

18) Bkz. Azîmâbâdî, *age*, II, 44; III, 300.

19) Azîmâbâdî, *age*, I, 39.

Allah onu, anne-babasını ve hocalarını bağışlasın. Allah'ın yardımıyla *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvud*'un üçüncü cildi tamamlandı.²⁰ ifadesi ve dördüncü cildin başında ve sonunda müellif olarak Şemsülhak el-Azîmâbâdî'nin adının zikredilmesi, eserin ona ait olduğunun açık göstergeleridir.²¹

Şemsülhak el-Azîmâbâdî'nin öğrencileri, ders aldığı hocaları ve döneminin önemli âlimleri *Avnu'l-ma'bûd*'un onun eseri olduğu hususunda ittifak etmektedirler. Meselâ Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, (ö. 1341) Seharenfûrî'nin *Bezli'l-mechûd* adlı eserine yazdığı Mukaddimesinde *Avnu'l-ma'bûd*'u Şemsülhak el-Azîmâbâdî'ye nisbet ederek zikretmektedir.²² Bununla beraber Mübarekfûrî, Sünen-i Tirmizî şerhi *Tuhfetü'l-ahvezî*'de *Avnu'l-ma'bûd*'dan bahsederken onu Şemsülhak el-Azîmâbâdî'ye ait olduğunu ifade etmesi de²³ bunun diğer bir örneğidir. Şerhin sonunda o dönemin hadis âlimlerinin *Avnu'l-ma'bûd*'la ilgili yazdıkları takrizler²⁴ vardır ki burada da âlimlerin hepsi eserin Şemsülhak el-Azîmâbâdî'ye ait olduğunu açıkça belirtmektedirler.

Yukarıda serdettiğimiz görüşlere göre ilk iki cildin (Hind baskısı) müellifi Muhammed Eşref Şerefülhak el-Azîmâbâdî, üçüncü ve dördüncü yani diğer iki cildin yazarı ise Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azîmâbâdî'dir. Bu durumda eserin iki kardeş tarafından müşterek yazıldığı söylenebilir. Ancak eseri okuduğunuzda bütün ciltlerde kelimelerin kullanışı ve dizilişi ve kullanılan üslubun aynı olması eserin tek elden çıktığını göstermektedir. Nitekim bu konuyu bütün delilleriyle bir makalesinde ele alan Hasan Âli Selman neticede *Avnu'l-ma'bûd* müellifinin Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azîmâbâdî olduğunu belirtmekte ancak eserin yazılmasında ve daha sonra özetlenmesinde kendisine çok yardımcı olan kardeşinin gönlünü hoş etmek için de birinci ve ikinci cildini ona nispet ettiğini söylemektedir.²⁵

Bu konuda son olarak özetle şunlar söylenebilir: İncelediğimiz *Avnu'l-ma'bûd* adlı şerh, Ebu't-Tayyib Şemsülhak el-Azîmâbâdî'ye aittir. Bu konuda âlimlerin genel kanaati böyledir. Nitekim Yaşar Kandemir de, bu eserin başka müelliflere ait olduğu konusundaki tereddütlerin yersiz olduğunu söylemektedir.²⁶ İhtilaf edilen bu konuyla ilgili yaptığımız araştırmada, bizim vardığımız sonuç da budur. İlk iki ciltte müellif olarak Şerefülhak el-Azîmâbâdî'nin isminin geçmesini ise şöyle yorumlamak mümkündür: Şemsülhak el-Azîmâbâdî, arkadaşı el-Hâc Telattuf Hüseyin el-Âzimabadi'nin isteği üzerine daha önce

20) Yusuf el-Hâc Ahmed, *Avnu'l-ma'bûd (Mukaddime)*, I, 16.

21) Bkz. Azîmâbâdî, *age*, IX, 24-321; XIV,162-163.

22) Ebu'l-Hasan Ali el-Hasenî en-Nedvî, *Bezli'l-mechûd (Mukaddime)*, I, 8.

23) Mübarekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, I, 76.

24) *Avnu'l-mabud*'la ilgili yazılan takrizler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, XIV, 173-182.

25) Bkz. Hasan Âli Selman, "Men hüve müellifü Avni'l-Ma'bûd", *Mecelletü'l-esale*, sy. 51, yıl. 10, 1426. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Muhammed Üzeyr Şems, *Muhaadis Şemsülhakk'ın Hayatı ve İlmi Çalışmaları*, el-Câmiatu's-selefiyye, Hindistan 1399, s. 143-150.

26) Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 146.

yazmaya başladığı *Ğayetü'l-maksûd*'u özetlemek istemiş bunun için de kardeşi Şerefülhak el-Azîmâbâdî'yi görevlendirmiştir. Kardeşi onun yazdığı kısmı özetlerken, şerhin gerçek müellifi Şemsülhak el-Azîmâbâdî eseri kaldığı yerden devam ederek tamamlamıştır. Bunun için ilk iki ciltte eserin bu kısmını özetleyen Şerefülhak el-Azîmâbâdî'nin ismi zikredilirken üçüncü ve dördüncü ciltte şerhin asıl müellifi Şemsülhak el-Azîmâbâdî'nin adı geçmektedir.

III. Avnu'l-ma'bûd'un Metodolojik Açidan İncelenmesi

Avnu'l-ma'bûd, Hindistanlı âlim Şemsülhak el-Azîmâbâdî'nin Ebû Dâvûd'un Sünen'i üzerine yazdığı, çok uzun açıklamaları olmayan kısa bir şerhtir. Eserin incelediğimiz basısında 5274 hadis şerh edilmiştir. Hadisler harekeli olarak sayfa başında verilmiş, şerh kısmında ise hadisin açıklanacak kısmı parantez içinde kırmızı renkle tekrar verilerek bu bölümün izahı yapılmıştır. Azîmâbâdî öncelikle hadisin senedinde adı geçen bazı râviler hakkında bilgi vermiş, hadisin geçtiği diğer kaynakları zikretmiş ve hadisin sıhhatiyle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Daha sonra hadisin metninde bulunan garib kelimelerin manalarını vererek hadiste kastedilen anlamı tespit etmeye çalışmış, ayrıntıya girmeden hadisleri şerh etmiş ve bazen de hadisten çıkarılan hükümlere işaret etmiş ancak mezhepler arasındaki fikhî münakaşalara çok değinmemiştir.

Bu bölümde, sened ile metni birlikte ele alıp hadiste gerekli gördüğü yerlerin açıklamasını yapan Azîmâbâdî'nin bu meşhur şerhinin özellikleri tespit edilmeye gayret edilecektir. Önce müellifin sened tahlilini nasıl yaptığı incelenecek sonra da hadis metinleriyle ilgili yaptığı değerlendirmelere bakılarak şârihin şerhinde kullandığı yöntem ve kaynaklar tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. Sened Tahlili Bakımından

1. Seneddeki bazı râvilerin isimlerinin okunuşu üzerinde özenle durur

Hadisi nakleden râvilerin isimlerinin doğru tesbiti, sened tahlili açısından büyük bir öneme haizdir. Azîmâbâdî hadisin bizlere ulaşmasında köprü vazifesini gören hadis râvilerin isimlerinin doğru telâffuz edilmesine dikkat etmektedir. Bu yüzden müellif, adı nadir olarak geçen bazı râvî isimlerinin yanlış okunmaması için ismin hareke kayıtlarını vermekte ve aynı ismi taşıyan başka râvilerle karışıklığı önlemek için de bazen râvilerin nisbeleriyle ilgili açıklamalarda bulunmaktadır.²⁷

27) Ravilerin isimlerinin doğru okunması için hadis ilminde "Mü'telif ve muhtelif" adlı eserler yazılmış bu eserlerde özellikle yazılışları aynı, okunuşları farklı olan râvilerin isimlerinin doğru okunuşları verilmiş ve râvileri diğerinden ayıran künye, lakap ve nisbeleri belirtilmiştir. Mü'telif ve muhtelif dair bilinen ilk kitap, Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî'nin (ö. 245/859) *Muhtelifü'l-kabâil ve muhtelifühâ* adlı eseri olmakla beraber (Nşr. F. Wüstenfeld, Göttingen, 1850; Nşr. Hamed el-Câsir, Riyad 1400/1980; Nşr. İbrâhim el-Ebyârî, Kahire-Beyrut 1400/1980) sadece hadis râvilerine ait en önemli ilk kaynak Dârekutnî'nin *el-Mütelif ve'l-muhtelif*'idir (Nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, I-V, Beyrut 1406/1986). Bkz. S. Kemal Sandıkçı, "Mü'telif ve Muhtelif", *DİA*, XXXII, 191-192.

Mesela *عقيل ابن* şeklinde yazılan râvinin isminin ayn'ın üstünü ve kaf'in esresiyle yani *عقيل ابن* şeklinde okunması gerektiğini söyledikten sonra bu râvinin asıl adının Abdullah b. Muhammed b. Akîl b. Ebû Tâlib Ebû Muhammed el-Medeni olduğunu söylemiştir.²⁸ Yine Azîmâbâdî *حريز ابن عثمان* (Harîz b. Osman) adlı râvinin isminin nasıl harekelenmesi gerektiğini açıkladıktan sonra onun nisbesinin *الرحبي الحمصي* (er-Rahbi el-Hımsî) olduğunu belirtmiştir. Azîmâbâdî aynı zamanda bu râvinin isminin kitabın bazı nüshalarında *جرير ابن عثمان* şeklinde yazıldığını ancak bunun hata olduğunu zira Cerir b. Osman diye bir ismin Kütüb-i sitte râvileri arasında bulunmadığını ifade etmiştir.²⁹ Azîmâbâdî başka bir hadisin senedinde ismi *الأجلح* olarak zikredilen kişinin ismini, künyesini ve nisbesini de belirttikten sonra onun, Ebû Hucciyye el-Kindî el-Kûfî Yahya b. Abdullah olduğunu söylemiştir.³⁰

2. Senedde yer alan râvilerle ilgili değerlendirmelerde bulunur

Hadisin sıhhatini belirleyen en önemli faaliyet, senedde yer alan râvilerin cerh ve ta'dile tâbi tutulmasıdır. Seneddeki râviler hadis âlimleri tarafından ta'dil edildiğinde hadis sahih kabul edilmektedir. Ancak hadisin senedinde cerhe maruz kalan bir râvi varsa kullanılan cerh ifadelerine göre hadis ya reddedilmekte veya zayıf kabul edilmektedir. Azîmâbâdî, hadisin senedindeki râvilerle ilgili cerh ve ta'dil lafızlarını naklederek hadisin sıhhatiyle ilgili bilgiler vermektedir.

Bilindiği üzere Ebû Dâvud, Sünen'inde hadisi verip hakkında bir değerlendirme yapmadıysa o hadisin sahih olduğuna hükmedilir.³¹ Azîmâbâdî de genellikle bu tür sahih hadislerle ilgili farklı bir değerlendirmede bulunmayıp Ebû Dâvûd'un bu hükmünü destekleyen açıklamalar yapmaktadır. Mesela Ebû Dâvûd'un sahih olarak rivayet ettiği bir hadisin senedindeki Müslim b. İbrahim adlı râviyle ilgili Yahya b. Maîn'in "sika-me'mûn"; İclî'nin "sika" ve Ebû Hâtim'in de "sika-sadûk" lafızlarını kullandıklarını belirtip râviyi tevsik etmiştir.³² Ancak Azîmâbâdî'nin az da olsa Ebû Dâvûd'un sahih olduğuna işaret ettiği hadislerin zayıf olduğuna dikkat çektiği görülür. Mesela müslüman olan kimseye Resulûllah'ın (sas) "*Kendinden küfür kıllarını al.*"³³ diye buyurduğu hadisin zayıf oldu-

28) Azîmâbâdî, *age*, I, 73.

29) Azîmâbâdî, *age*, XII, 267.

30) Azîmâbâdî, *age*, XI, 14.

31) Bkz. Kandemir, "*es-Sünen*", *DİA*, XXXVIII, 145. Ebû Dâvûd'un Sünen'inin özellikleri hakkında detaylı bilgi için Ebû Dâvûd'un bizzat kendisinin kaleme aldığı *Risâletü Ebî Dâvud ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihî* adlı eserine bakınız. (Nşr. Muhammed b. Lûtfî es-Sabbâğ, Beyrut 1405) Ebû Dâvûd ve Sünen'i hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvud'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.

32) Azîmâbâdî, *age*, I, 46.

33) Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 131.

ğu hakkında Sünen'de bir kayıt yokken Azîmâbâdî bu hadisin zayıf olduğunu söylemiş ve Abdülazîm el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) eserinden³⁴ naklen hadisin zayıf olma sebebini açıklamıştır.³⁵ Yine o, Ebû Dâvûd'un sahih olarak zikrettiği bir hadisin senedinde geçen,³⁶ Ali b. Zeyd b. Ced'ân el-Kureşi'nin rivayetinin delil sayılmayacağına işaret etmiş ve Münzirî'ye göre mezkûr hadisin zayıf olduğunu belirtmiştir.³⁷

Ebû Dâvûd'un bazı konularla ilgili sahih hadis bulamadığında zayıf hadislerle yer verdiği ve hadisin zayıf olma sebebini açıkladığı bilinmektedir.³⁸ Azîmâbâdî sahih hadislerde olduğu gibi zayıf hadislerle ilgili olarak da genellikle Ebû Dâvûd'un değerlendirmelerine katılmaktadır. Mesela Ebû Dâvûd bir hadiste geçen el-Kasım b. Feyyâz el-Enbâvî adlı râvinin meçhul olmasından dolayı hadisin zayıf olduğunu belirtirken Azîmâbâdî de aynı şekilde bu râvinin meçhul olmasına işaret etmiş ve hadisin zayıf olduğunu söyleyerek Ebû Dâvûd'un verdiği hükmü desteklemiştir.³⁹

Ebû Dâvûd'un zayıf olduğuna işaret ettiği birtakım hadislerle ilgili Azîmâbâdî'nin bir araştırma yaparak bunların zayıf olmadığı ve sahih olduğu kanaatine vardığı yerler de vardır. Mesela Ebû Dâvûd, senedinde geçen Ebu'l-Mu'temir'in meçhul bir râvi olmasından dolayı bir hadise zayıf hükmü vermesine rağmen⁴⁰ Azîmâbâdî değişik kaynaklardan nakiller yaparak Ebu'l-Mu'temir'in tanınan-bilinen bir râvi olduğunu belirtip bu hadisin sahih olduğunu ifade etmiştir.⁴¹ Yine Ebû Dâvûd'un kaval sesinin haram olduğunu ifade eden hadisi⁴² naklettikten sonra bu hadisin münker olduğunu söylemesine rağmen *Avnu'l-mabud* yazarı bu rivayetin münker olmasına delalet eden bir alametin bulunmadığını ve senedi sağlam ve güvenilir râvilerden hiçbirinin rivayetine de aykırı olmadığını kaydetmiştir.⁴³

34) Münzirî, *Muhtasarı Süneni Ebî Dâvûd ve Havaşi (el-Müctebâ mine's-Sünen)*, Nşr. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Hamid el-Fiki. (Hattabi'nin *Me'alimü's-Sünen* ve İbn Kayyim el-Cevziye'nin *Tehzib'i* ile birlikte, I-VIII, Kahire 1367-1369).

35) Azîmâbâdî, *age*, II, 20.

36) Ebû Dâvûd, *Sünne*, 9.

37) Azîmâbâdî, *age*, XII, 292. Münzirî *Sünen*'de gördüğü bazı hataları *Şerhu's-Sünen (Hâşiyetü's-Sünen)* adlı küçük hacimli çalışmasında tashih etmiş (Nşr. Telattuf Hüseyin el-Azîm, Delhi, trs., taşbaskı) ve *Kitâbü'l-İddi'l-mevrûd fî havâşî Süneni Ebî Dâvûd* adlı bir de hâşiyeye kaleme almıştır (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 130).

38) İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri*, İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 84. (Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini tanıtmak amacıyla Mekkelilere yazdığı mektuptan naklen). *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenih* adı verilen bu eser ilk defa Zâhid Kevserî (Kahire 1369), daha sonra da Muhammed Lutfi es-Sabbâğ'ın tahkikiyle (Beyrut 1394, 1405) neşredilmiş M. Kavaklıoğlu tarafından tercüme edilmiştir.

39) Azîmâbâdî, *age*, XII, 126.

40) Ebû Dâvûd, *İcâra*, 76.

41) Azîmâbâdî, *age*, IX, 296.

42) Ebû Dâvûd, *Edeb*, 60.

43) Azîmâbâdî, *age*, XIII, 183.

Her bir hadisi kuvvet ve zaaf açısından değerlendiren Azîmâbâdî, hadislerin sıhhatiyle ilgili değerlendirmelerde çoğunlukla musannif Ebû Dâvûd'a mutabık kalmış ancak nadir de olsa onun görüşünün aksine hüküm verdiği yerler de olmuştur. Ayrıca Azîmâbâdî, Ebû Dâvud'un Sünen'inde insanların terki hususunda ittifak ettikleri bir hadisin bulunmadığını belirterek Sünen hadislerinin sıhhatine işaret etmiştir.⁴⁴

Azîmâbâdî, kuvvetlilik ve zayıflık açısından hadislerin değerlendirmesini yaparken Yahya b. Maîn⁴⁵ (ö. 233/847), Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah Sâlih el-İclî⁴⁶ (ö. 261/874), Ebû Zûr'a Ubeydullah b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî⁴⁷ (ö. 264/878), Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban⁴⁸ (ö. 354/965) ve İbn Adî b. Abdillâh el-Cürcânî⁴⁹ (ö. 365/976) gibi âlimlerin görüşlerine yer vermekte fakat bunları da genellikle Abdülazîm el-Münzîrî'nin eserinden nakletmektedir. Azîmâbâdî'ye göre Münzîrî'nin eserinde râvilerin durumu ve hadisin sıhhatiyle ilgili açıklamalar, diğerlerini aratmayacak şekilde yeterli ve özet olarak yer almaktadır.⁵⁰ Bunun için onun bu konuda genellikle Münzîrî'nin değerlendirmeleriyle iktifa ettiği nadir de olsa râvileri adalet-zabt yönüyle cerh ve ta'dile tâbi tutan ve hadisin senedindeki illetleri açıklayan başka âlimlerin görüşlerine yer verdiği görülmektedir.

3. Sünen'de geçen hadisin başka kitaplardaki yerine işaret eder

Azîmâbâdî Ebû Dâvûd'un rivayet ettiği hadisin diğer muteber hadis kitaplarında nelerde bulunduğuna işaret etmektedir. Onun bu konuda da Hafız el-Münzîrî'nin beyanını esas aldığı görülmektedir.⁵¹ Nitekim Azîmâbâdî hemen hemen bütün hadislerin tahriri noktasında Münzîrî'den nakillerde bulunmakta ve Münzîrî'nin tahric yöntemi ile ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: “Münzîrî eserinde her hadisin sonunda o hadise uygun düşen Eimme-i Hamse'deki rivayetlerin yerlerini zikretmiştir. Hadis zayıf ve ma'lul ise o hadisin zayıf yönünü ve illetini açıklamıştır. Hadis, Buhari-Müslim veya onlardan birine ait ise sıhhatiyle ilgili bir değerlendirme yapmaksızın hadisi sahîh kabul etmiş ve hadisin

44) Yusuf el-Hâc Ahmed, *age*, I, 19.

45) İlgili bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 42, 116, 167, 235; II, 186, III, 170; IV, 9; V, 45; VI, 108; VIII, 40; IX, 89; X, 89, 208; XI, 99; XII, 63; XIII, 37.

46) İlgili bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 46; II, 83, III, 66; VI, 151; IX, 176; XI, 65.

47) İlgili bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 46, 146, 196; II, 166, III, 61; IV, 63; V, 124; VII, 163; VIII, 40; IX, 208; X, 160; XI, 25, 368; XII, 208, XIII, 167; XIV, 92.

48) İlgili bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 223, 341, II, 146, 166, III, 238, IV, 233, V, 66; VII, 94, 114; VIII, 79; IX, 103; X, 69; XI, 33, 98; XII, 118; XIII, 136.

49) İlgili bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 218, 341, II, 166, 358; III, 33; IV, 201; VII, 91; VIII, 40; X, 160, 208; XI, 89; XIII, 136; XIV, 94-95.

50) Bkz. Azîmâbâdî, *age*, XIV, 154.

51) Münzîrî, *Sünenü Ebî Dâvûd*'un el-Lü'lûf nüshasını esas alarak hazırladığı *Muhtasarü Süneni Ebî Dâvûd (el-Müctebâ mine's-Sünen)* adlı kitabında hadislerin Kütüb-i Sitte'de buldukları yerleri göstermiş ve rivayetlerin sağlamlık derecesini belirtmiştir. (Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Hâmid el-Fiki, Hattâbî'nin *Meâlimü's-Sünen* ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Tehzîb*'i ile birlikte, I-VIII, Kahire 1367-1369).

tahricini yapmıştır. Hadis, üç Sünen veya onların birinde geçiyor ve bu hadisin zayıf olduğuna dair bir emare yoksa Münzirî 'Bu hadisi falan tahric etti' diye belirtmiştir ki bu da onun hadisi sahih gördüğünü gösterir. Hadis, sadece Ebû Dâvud tarafından nakledilmiş ve onun zayıflığına dair bir bilgi yoksa Münzirî burada sükût etmiştir ki bu da onun sahih olduğuna delildir."⁵²

Meselâ Mugîre b. Şu'be'den rivayet edilen "*Resûlullah (sas) mestler üzerine meshe-derdi*"⁵³ hadisini, müellif Münzirî'den naklen Tirmizî'nin de kaydettiğini ve bu hadis için hasen hükmü verdiğini belirtmiştir.⁵⁴

Hz. Ali, Hendek günü Hz. Peygamber'in (sas) "*Bizi orta namazdan (yani) ikinci namazından alıkoydular. Allah da onların evlerine ve kabirlerine ateş doldursun*"⁵⁵ buyurduğunu nakletmiştir. Münzirî'nin beyanına göre Azîmâbadî bu hadisin Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'de de bulunduğunu⁵⁶ belirtmiştir.

Bu örneklerde olduğu gibi müellif, hadisin tahricini Münzirî'nin beyanına göre yapmakta ancak hadisin geçtiği kitabın ismine, bâb ve hadis numarasına işaret etmemektedir. Bizim çalışmamızda esas aldığımız *Avnu'l-ma'bûd* baskısında⁵⁷ ise kitabı neşre hazırlayan Yusuf el-Hâc Ahmed, Ebû Dâvûd'un Sünen'indeki hadislerin tahricini yaparak hadisin sonunda o hadisin Kütüb-i Tis'a'daki yerlerine rümuz ve hadis rakamları ile işarette bulunmaktadır.⁵⁸ Bu şekildeki bir çalışma da kitaptan istifadeyi artırmaktadır.

4. Sünen nüshaları arasındaki farka işaret eder

Avnu'l-ma'bûd'u diğer Sünen şerhlerinden ayıran en önemli özelliklerinden birisi onun Sünen nüshaları arasındaki farkı göstermiş olmasıdır. Sünen nüshalarında hadisin senedinde, metninde veya bâb başlıklarında bazı eksiklikler-fazlalıklar, takdimlerde'hirler gibi farklılıklar görülebilmektedir. Azîmâbadî şerhinde nüshalar arasındaki bu farklılıklara dikkat çekmektedir.

Azîmâbadî eserin sonunda *Sünen-i Ebi Dâvûd*'un en fazla bilinen beş nüshasından bahsetmiş ve bunların el-Lü'lüû, İbn Dâse, İbnü'l-A'rabî, İbnü'l-Abd ve Ramlî rivayetleri

52) Azîmâbadî, *age*, XIV, 153-154.

53) Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 63.

54) Azîmâbadî, *age*, I, 204. Kitabı neşre hazırlayan Yusuf el-Hâc Ahmed de hemen bu hadisin altında hadisin Buhârî: 182, Müslim: 274 ve Tirmizî: 98'de de benzer lafızlarla kaydedildiğini belirtmiştir.

55) Ebû Dâvûd, *Salât*, 5.

56) Azîmâbadî, *age*, II, 66.

57) Bkz. Azimabadi, *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebi Dâvûd* I-XIV, thc. Yusuf el-Hâc Ahmed, Daru'l-Feyha ve Daru'l-Menhel Naşîrûn, Dımaşk 1430/2009.

58) Mesela yukarıda zikredilen hadisin (Ebû Dâvûd, Salât 5), eseri neşre hazırlayan Yusuf el-Hâc Ahmed خ (Buhârî): 2931, م (Müslim): 627, ت (Tirmizî): 2984, ن (Nesâî): 472, ج (İbn Mâce): 684, حم (Ahmed b. Hanbel): 592 ve مي (Darimî): 1232'de de geçtiğini rümuz ve hadis rakamlarıyla birlikte belirtmiştir. Bkz. Azîmâbadî, *age*, II, 66.

olduğunu söylemiştir. Azîmâbâdî el-Lü'lûî rivayetinin Hind diyarı ve Arap ülkelerinde daha yaygın olduğunu Münzîrî'nin de eserinde bu nüshayı esas aldığını belirtmiştir.⁵⁹ Azîmâbâdî'nin kendisi de el-Lü'lûî nüshasını esas almakla birlikte bu nüshada olmayıp diğer nüshalarda gördüğü farklılıklara işaret etmiş, öyle ki kendi ifadesiyle diğer nüshalarda değişik olarak gelen tek bir hadisi bile terk etmeyip el-Lü'lûî rivayetine koymuştur.⁶⁰ Bu yönüyle Azîmâbâdî'nin Sünen'in farklı nüshalarını, şerhinde cem ettiği söylenebilir.

Azîmâbâdî, el-Lü'lûî rivayeti dışındaki bir hadisi naklettiğinde el-Lü'lûî rivayetiyle karışmasını önlemek için o hadisin altında Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-esrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*'ından⁶¹ naklen o hadisin hangi nüshada olduğunu belirtmektedir. Mesela o "*Mü'mininin sahurunu ne güzeldir*"⁶² hadisinin tek bir nüshada bulunduğunu Hafız el-Mizzî'ye göre de bu rivayetin Ebû Bekr b. Dâse rivayeti olduğunu ifade etmiştir.⁶³

Mizzî eserinde, Ebû Dâvûd'un Süneni'nin dört farklı rivayetini yani el-Lü'lûî, İbn Dâse, İbnü'l-A'rabî ve İbnü'l-Abd rivayetlerini toplamıştır. Azîmâbâdî rivayet farklılıklarını Mizzî'nin bu eserinden istifade ederek göstermiştir. el-Lü'lûî nüshasında bulunmayıp diğer üç nüshanın tamamında, ikisinde veya onların birinde bulunanları ifade ettikten sonra ise bunun el-Lü'lûî rivayetinde olmadığını belirtmek için "Ebu'l-Kasım bunu zikretmedi"⁶⁴ ifadesini kullanmıştır. Zira Ebu'l-Kasım İbnü'l-Asâkir (ö. 571/1176) *el-İşraf ala ma'rifeti'l-etrâf*⁶⁵ adlı eserini el-Lü'lûî nüshasını esas alarak hazırlamıştır.

Sünen'in değişik nüshalardaki farklılıklara şerhinde yer veren Azîmâbâdî, Muhammed b. Kudame'den nakledilen bir hadisin İbn Dâse rivayetinde olduğunu fakat el-Lü'lûî rivayetinde bulunmadığını söyleyerek iki nüsha arasındaki farkı belirtmiştir.⁶⁶ Yine se-

59) Azîmâbâdî, *age*, XIV, 158-159. Azîmâbâdî Ebû Dâvûd'dan *Sünen*'i en son imla edenin el-Lü'lûî olduğunu ve Suyutî'den naklen de bu nüshanın rivayetler arasında en sahihi olduğunu belirtmiştir. (Azîmâbâdî, *ay.*)

60) Bkz. Azîmâbâdî, *age*, XIV, 162.

61) Etrâf türünün en meşhur örneği olan bu eser Kütüb-i Sitte, Ebû Dâvûd'un *el-Merâsîl*'i, Tirmizî'nin *eş-Şemâilü'n-nebeviyye*'si ve Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ve *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*'sindeki râviler dikkate alınarak hazırlanmıştır. Eserde râvilerin isimleri alfabetik olarak verilmekte sonra naklettikleri hadislerin senedleri eksiksiz tam olarak verilmekte, metinlerin sadece baş tarafı yazılmakta yahut varsa hadisin meşhur ismi kaydedilmektedir. Bkz. Halit Özkan, "*Tuhfetü'l-Esrâf*", *DİA*, XLI, s. 357-358.

62) Ebû Dâvûd, *Siyâm*, 16.

63) Azîmâbâdî, *age*, VI, 306.

64) Azîmâbâdî, *age*, I, 145; II, 24, 80, 361; III, 216; V, 214, 218, 240, 281, 319; VI, 110; VII, 311; VIII, 36, 45, 257, 264, 356; IX, 56, 61, 68, 301; X, 62, 63, 365; XI, 60, 101, XII, 76, 89, 105, 114, 184, 213, 307; XIII, 111; XIII, 187.

65) *el-İşraf ala ma'rifeti'l-etrâf* Ebu'l-Kasım İbn Asakir'in Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin Sünenleri üzerine, sahâbi râvilerinin alfabetik düzenine göre hazırladığı bir etraf kitabıdır. Esere ait iki ciltlik bir nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. (Ayasofya, nr. 455, 456)

66) Azîmâbâdî, *age*, V, 168.

nedinde "Saîd b. Hakîm b. Muaviye'den..."⁶⁷ şeklinde nakledilen hadisin bazı nüshalarda "Saîd b. Behz b. Hakîm'den...", bazılarında ise "Behz b. Hakîm, babasından o da dedesinden..." şeklinde rivayet edildiğini söyleyen Azîmâbâdî bunlardan ilkinin Hafız el-Mizzî'nin *Etrâf*'ına muvafık olduğu için diğerlerine göre itimada daha layık olduğunu söylemiştir.⁶⁸

Sünen metinlerinde bâb başlıklarının isimleri de nüshalara göre bazen farklılık arz etmektedir. Azîmâbâdî bu tür farklılıklara da nüsha ismi zikretmeksizin atıfta bulunmuştur. Mesela "Yaralının Teyemmümü"⁶⁹ adlı bâb başlığında "yaralı" kelimesinin yerine bazı nüshalarda "özürlü" bazılarında ise da "sivilceli" kelimelerinin zikredildiğini belirtmiştir.⁷⁰

B. Metin Tahlili Bakımından

1. Hadis metnindeki garib kelimeleri açıklar

Hadislerde geçen bazı kelimeler Arap dilinin anlam zenginliğinin tabîî bir sonucu olarak birçok manaya gelebilmektedir. Rivayetlerde geçen bu lafızların açıklanması hadislerin doğru anlaşılması için bir zarurettir. Hadis metinlerinde geçen, herkes tarafından kolayca anlaşılmayan bu tür garib kelimelerin anlamının tespit edilmesi şerhlerin en temel gayesini oluşturmaktadır. Nitekim Azîmâbâdî de şerhinde, hadiste geçen garib kelimelerin anlamları ile ilgili bilgiler vermekte ve onların hadis içindeki manasını tespit etmeye çalışmaktadır.

Söz gelimi Resûlullah'a (sas) "nuşre" sorulduğunda "*O şeytan işidir*"⁷¹ cevabını vermiştir. Azîmâbâdî, bu hadiste geçen "nuşre" ifadesinin kendisine cinlerin çarptığı zannedilen bir kimseye, okuyup üflemeyle yapılan bir nevî tedavi usulü olduğunu söylemiştir. Bu tedavinin uygulanması neticesinde hastalığa sebep olan şeylerin hastanın içinden çıkarak önüne dökülüp saçılacağına inandıkları için bu tedavi usulüne "nuşre" denildiğini ifade etmiştir.⁷²

Hadislerde geçen garib kelimelerden bazıları mekân isimleridir. Azîmâbâdî hadislerde zikredilen bu yerlerin tesbitini yapmaktadır. Mesela bir rivayette yer alan Kûm-i şerîk (Kevm-i şerik) ve Alkamâ'⁷³ isimli yerlerin İskenderiye yolu ve Mısır'ın altında bir diyar olduğu bilgisini vermiştir.⁷⁴ Yine bir hadiste geçen "الأسُوف" (Esvaf)⁷⁵ kelimesinin İbn

67) Bkz. Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 42.

68) Azîmâbâdî, *age*, VI, 132.

69) Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 127.

70) Azîmâbâdî, *age*, I, 392.

71) Ebû Dâvûd, *Tib*, 9.

72) Azîmâbâdî, *age*, X, 267.

73) Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 20.

74) Azîmâbâdî, *age*, I, 58.

75) Ebû Dâvûd, *Ferâiz*, 4.

Esir'den naklen Hz. Peygamber'in Medine'de haram kıldığı harem bölgeye verilen isim olduğunu söylemiştir.⁷⁶

Hadislerde günlük kullanılan dilde fazla kullanılmayan bazı garib kelimeler vardır. Azîmâbâdî eserinde bu kelimelerin manasını açıklamaya büyük önem vermektedir. Mesela *السُّؤَالُ الْعِيِّ شِفَاءُ الْعِيِّ السُّؤَالُ* “*Cehaletin şifası soru sormaktır.*”⁷⁷ hadisinde geçen *الْعِيِّ* kelimesinin *en-Nihaye* ve *Lisânu'l-arab*'tan naklen “cehalet” manasına geldiğini nakletmiştir.⁷⁸ Yine *سَتَكُونُ فِي أُمَّتِي هَنَاتٌ وَهَنَاتٌ وَهَنَاتٌ* “*Hiç şüphesiz ki ümmetimin arasında ileride birtakım kötülükler olacaktır.*”⁷⁹ hadisinde geçen *هَنَاتٌ* kelimesinin Azîmâbâdî, İbn Esir'den naklen kötülükler ve fesat anlamına geldiğini belirtmiştir. İmam Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre de, hadiste geçen bu kelimenin “fitneler ve yeni zuhur eden olaylar” anlamına geldiğini söyleyen Azîmâbâdî, hadis-i şerifte esas kastedilen mananın da bu olduğunu ifade etmiştir.⁸⁰

Azîmâbâdî hadislerde geçen garib kelimeleri açıklarken çoğunlukla kendinden önceki garibu'l-hadisle ilgili kaynaklardan faydalanmıştır. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ⁸¹ (ö. 210/852), Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm⁸² (ö. 224/839), İbn Kuteybe⁸³ (ö. 276/889) ve Hattâbî'nin⁸⁴ (ö. 388/998) hadis lügati olarak ifade edilen *Garibu'l-hadis* adlı eserlerinden nakillerde bulunmuştur. Bununla birlikte daha sonraki dönemde, sözü edilen eserlerden de istifade ederek bu konuda güzel bir eser ortaya koyan İbnü'l-Esîr el-Cezeri'nin (ö. 606/1209) *en-Nihâye fi Garibi'l-hadis*'i onun en çok müracaat ettiği kaynak olmuştur.⁸⁵ Ayrıca o, hadiste geçen bazı kelimelerin anlamı için Arapça lügat müellifleri olan Ezherî⁸⁶ (ö. 370/980), Cevherî⁸⁷ (ö. 400/1009), Feyyûmî⁸⁸ (ö. 770/1368-69) gibi dil âlimlerinden ve önceki şârihlerin açıklamalarından da istifade etmiştir.

76) Azîmâbâdî, *age*, VIII, 74.

77) Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 125.

78) Azîmâbâdî, *age*, I, 393.

79) Ebû Dâvûd, *Sünne*, 30.

80) Azîmâbâdî, *age*, XIII, 60.

81) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, II, 283, 390; XI, 35; XII, 83; XIII, 247.

82) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 32; II, 390; XI, 77.

83) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, III, 336; IX, 7; X, 264; XIII, 217, 277.

84) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, II, 338; XI, 170.

85) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 113, II, 11, 54, 76, 267, IV, 194; V, 115; VII, 158; 260; VIII, 20; 258; IX, 236; X, 190; XI, 256, 259; X, 266; XII, 203; XIII, 41; XIV, 23, 138.

86) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 68; II, 339, III, 243; IV, 351; V, 244; VI, 273; VII, 332; VIII, 199; IX, 185; X, 308; XI, 363; XII, 154; XIII, 143; XIV, 105.

87) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 177; II, 384; III, 339; IV, 381; V, 244; VII, 330; VIII, 267; IX, 165; X, 266; XI, 89; XII, 44

88) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 348; II, 116, 176, VI, 303; VIII, 255; 349; XI, 259; XIII, 143.

2. Bâb başlığı (terceme) ile hadisler arasındaki irtibatı açıklar

Hadis musannifleri kitaplarını hazırlarken ana bölümlerin (kitab) altında bâb başlıkları (terceme) oluşturmuşlardır. Bâb başlıkları ile o bâb'da serdedilen hadis/hadisler arasında bir uyum olur. Başka bir deyişle, bu tercemeler, altında zikredilen aynı konudaki hadislerin muhtevasını içerir. Sünen'in kısa olan bâb başlıkları ile hadisler arasındaki münasebet genellikle kolaylıkla anlaşılabilir. Ancak bu münasebetin bazen gizli kaldığı yerler de olmuştur. İşte bu durumlarda şârih Azîmâbâdî, bâb başlığı ve hadisler arasında ilk bakışta anlaşılmayan irtibatı açıklamaktadır.

Mesela, "Şehidin Kabrinde Görülen Nur" bâb başlığı altında Ebû Dâvûd, Allah yolunda şehit olan bir sahabîden bahseden bir rivayet kaydetmiştir.⁸⁹ Bu rivayette kabirde görülen bir nurdan söz edilmemiştir. Bu durumda hadisle başlık arasında bir uyum görünmüyorsa da Azîmâbâdî "Bütün şehidlerin kabri üstüne nurun inmeyeceğini, bazı şehidlerin üzerine inen her nurun da her zaman ve herkes tarafından görülmesinin mümkün olmayacağını" ifade ederek hadisle bâb başlığı arasındaki münasebeti dolaylı bir şekilde açıklamaktadır.⁹⁰

Azîmâbâdî'nin bazen bâb başlığı ile hadisler arasındaki münasebeti anlamayıp bunu ifade ettiği yerler de olmuştur. Mesela, "Ateme namazı (Yatsı namazı)" bâb başlığı altında "...*Ey Bilâl, kalk namaza (çağır da) bizi namazla rahatlat.*"⁹¹ manasında nakledilen iki hadisin de zâhirde bâb başlığıyla bir alakasının olmadığını ve burada müellifin muradını yalnız Allah'ın bileceğini belirtmektedir.⁹² Yine Azîmâbâdî "Hâkimin Yanlış Hüküm Vermesi" bâb başlığı altında verilen bir hadisin⁹³ bazı *Sünen-i Ebî Dâvûd* nüshalarında bulunmadığını belirttiikten sonra hadis şârihlerinin hadisin bu bâbda zikrediliş sebebini anlayamadıklarını söylemektedir.⁹⁴

3. Hadislerin muhtevalarını açıklar

Hadis şârihlerinin asıl maksadı, hadisin içeriğini tahlil ederek hadislerin doğru anlaşılmasını sağlamaktır. Azîmâbâdî de bu amaçla Ebû Dâvûd'un Sünen'inde geçen hadis metninden bir kelime/kelime grubu veya cümle/cümlecikler alarak şerhini yapmaktadır.

Azîmâbâdî önceki şârihlerin yaptığı gibi hadislerdeki bazı kavramları Kur'ân-ı Kerim âyetlerine göre açıklamaktadır. Mesela Hz. Peygamber'in istiazelerinde geçen "... *Allah'ım, hıyanetten sana sığınırım.*"⁹⁵ ifadesindeki hıyanetin emanetin zıddı olduğunu söylemiş ve sonra Tîbî'den naklen "*Biz emaneti göklere, yere, dağlara teklif ettik de*

89) Ebû Dâvûd, *Cihad*, 29.

90) Azîmâbâdî, *age*, VII, 115.

91) Ebû Dâvûd, *Edeb*, 86.

92) Azîmâbâdî, *age*, XIII, 238.

93) Ebû Dâvûd, *Akdîyye*, 7.

94) Azîmâbâdî, *age*, IX, 347.

95) Ebû Dâvûd, *Vitr*, 32.

onlar bunu yüklenmekten kaçındılar.”⁹⁶ “Ey iman edenler! Allah’a ve Resûlü’ne hıyanet etmeyin, bile bile aranızdaki emanetlerinize de hıyanet etmeyin!”⁹⁷ âyetlerinin ifade ettiği manaya göre, hadiste kastedilen hıyanetin sadece insanın yüklendiği ferdî sorumluluğu değil aynı zamanda ve şer’î mükellefiyetlerin hakkını da yerine getirmemek manasına geldiğini söylemiştir.⁹⁸

Avnu’l-ma’bûd müellifi hadisleri şerh ederken zaman zaman aynı hadisin farklı tarîklerine yer vermektedir. Bir hadisin farklı tarîkleri aynı hadis kitabında bulunabildiği gibi başka hadis kitaplarında da bulunabilir. Hadisin diğer tarîklerle birlikte zikredilmesi bazen hadisin yanlış anlaşılmasını önlemektedir. Mesela “Allah’a, Resûlü’ne ve Ulülemr’e İtaat Etmek” başlığı altında “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Resulü’ne ve sizden olan ulülemre de itaat edin.”⁹⁹ âyet-i kerimesinin sebep-i nüzûlüyle ilgili olarak Ebû Dâvûd dört hadise yer vermiştir. Bu rivayetlerden bazısı âyet-i kerime olduğu gibi emir sahiplerine mutlak itaati emrederken bazısı ise kayıtlı olarak ‘Allah’a isyan hususunda ulülemre itaatın olmayacağını’ ifade etmiştir.¹⁰⁰ Azîmâbâdî, bu hadislerin farklı tarîklerinin verildiği bu kısmı şerh ederken Hattabî’den naklen emire itaatın ancak dine uygun olan işlerde olacağını Allah’a isyan ve günah sayılan meselelerde ise emir sahiplerine uymanın doğru olmayacağını belirtmiştir.¹⁰¹ Buna göre ulülemr’e mutlak itaat etme emri, mezkûr yetkililerin istek ve emirlerinin dinin emirlerine uygun olmasıyla takyid edilmektedir.

Azîmâbâdî hadisteki manaya uygun başka rivayetlere yer vererek hadisin manasını te’yit etmektedir. Mesela Hz. Peygamber’den merfu’ olarak rivayet edilen “*Elbisesini büyüklük taslayarak yerlerde sürü(yüp gezen) kimseye Allah kıyamet gününde (rahmet nazarıyla) bakmayacaktır.*”¹⁰² hadis-i şerifini açıklarken bu hadise uygun olarak gelen “*Topuklardan daha aşağısında olan etekler cehennemdedir. Allah (cc) eteğini büyüklenecek yerlerde sürükleyip gezen kimsenin yüzüne bakmayacaktır.*”¹⁰³ hadisini de naklederek değerlendirdiği hadisin manasını te’yit etmektedir.¹⁰⁴

Azîmâbâdî hadis metinlerinin muhtevasını incelerken kişinin aklına gelebilecek sorulara cevap vermektedir. Mesela “...İkâmet bitince şeytan ve (namaz kılan) kişiyle nefsi

96) *Ahzâb* 33/72.

97) *Enfâl* 8/27.

98) Azîmâbâdî, *age*, IV, 321.

99) *Nisâ* 4/59.

100) Ebû Dâvûd, *Cihad*, 96.

101) Azîmâbâdî, *age.*, VII, 177. Farklı tarîklerin hadislerin anlaşılmasındaki yeri ile ilgili bkz. Ali Budak, “Bir Rivâyetin Tarîklerini Karşılaştırmanın Hadisleri Anlamaya Katkısı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, C. XII, sy. 1, s. 167 -191.

102) Ebû Dâvûd, *Libas*, 28.

103) Ebû Dâvûd, *Libas*, 30.

104) Azîmâbâdî, *age*, XI, 116.

(kalbi) arasına girer ve hatırına gelmeyen şeyler hakkında 'şunu da bunu da hatırla' der. Nihayet adam kaç (rekât) namaz kıldığını bilmez hale gelir."¹⁰⁵ hadisinde "Kişi ve nefsi tek bir şeyden ibaret olmasına rağmen şeytanın bunların arasına girmesi nasıl tasavvur edilebilir?" diye sorulan bir soruya Bedruddîn el-Aynî'den naklen bunun "Şeytanın insana yakınlığını belirten temsili bir ifade" olduğunu söyleyerek cevap verilebileceğini söylemiştir.¹⁰⁶

Azîmâbâdî'nin hadisleri açıklarken kendinden önceki şerhlerden istifade ettiği ve onlardan nakillerde bulunduğu görülmektedir. Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin *Meâlimu's-sünen*'i,¹⁰⁷ Ebû Muhammed Şerefüddîn et-Tîbî'nin (ö. 743/1343) *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*¹⁰⁸ adlı eseri ve İmam Muhyiddîn Nevevî'nin *Şerhu Sahihi Müslim*'i¹⁰⁹ onun en fazla müracaat ettiği şerhlerin başında gelir. İbn Battâl el-Kurtubî'nin (ö. 449/1057) *Şerhu Sahihi Buhari*'si,¹¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) *Fethu'l-bârî*'si¹¹¹ ve Bedruddîn Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetü'l-kârî*'si¹¹² onun birçok nakilde bulunduğu Sahih-i Buhârî şerhleridir. Ebu'l-Fazl Celâlüddîn es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Mirkâtü's-suûd*¹¹³ ve Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin (ö. 1138/1726) *Fethu'l-vedûd*¹¹⁴ adlı Sünen-i Ebî Dâvûd şerhleri ise Azîmâbâdî'nin hadisleri açıklarken faydalandığı diğer bazı önemli eserlerdir. Begavî (ö. 516/1122), Ömer b. Raslân el-Bulkînî (ö. 824/1421) ve Kastallânî (ö. 923/1517) gibi âlim-muhaddisler de Âzîmâbâdî'nin şerhinde istifade ettiği önemli kişilerdir.

105) Ebû Dâvûd, *Salât*, 31.

106) Azîmâbâdî, *age*, II, 173-174.

107) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 33, 111; II, 22; III, 284; IV, 45; V, 8; VII, 137, 249; IX, 289; X, 144; XI, 206; XII, 66; XIII, 20; XIV, 15. Eserde Hattâbî'nin ismi 1266 kez zikredilmiştir ki bu da müllifin şerhinde ondan çokça istifade ettiğini göstermektedir.

108) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 335, 111; II, 28, 232; III, 96; IV, 37; V, 32, 342; VI, 18; VII, 10, 327; VIII, 240, 349; IX, 227; X, 67, 82; XI, 107; XII, 101; XIII, 25; XIV, 29. Şerhte Tîbî'nin adı 512 kez geçmektedir.

109) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 74; II, 388; III, 13; IV, 15; V, 68; VI, 19; VII, 275; VIII, 38; IX, 60; X, 164; XI, 139; XII, 27; XIII, 84, 351; XIV, 30. Eserde Nevevî'nin adı 954 kere geçmektedir.

110) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 175; II, 288; III, 237; IV, 161, 378; V, 111, 222; VI, 11; VII, 180; VIII, 291; IX, 81; X, 177XI, 77; XII, 21; XIII, 24; XIV, 83. Şerhte İbn Battâl'ın adı 80 kez geçmektedir.

111) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 100; II, 114; III, 81, 337; IV, 83, 345; V, 206, 238; VI, 94; VII, 326; VIII, 31, 306, 354; IX, 63; X, 154; XI, 74; XII, 21; XIII, 93; XIV, 35. Şerhte İbn Hacer ve eserinin adı yaklaşık 1000 kez geçmektedir.

112) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 199; II, 100, III, 308, ; IV, 6; V, 84; VIII, 13, 303, 354; IX, 64; X, 257; XII, 408; XII, 176; XIV, 149. Şerhte Aynî'nin adı 179 kez geçmektedir.

113) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 324; II, 175; III, 352; V, 66; VII, 109, 223; VIII, 45; IX, 272; XI, 241; XII, 180; XIII, 238; XIV, 117. Şerhte Süyûtî'nin eserinin adı 91 kere geçmektedir.

4. İhtilafı görülen hadisler arasındaki ihtilafı giderir

İhtilâfî'l-hadisle ilgili yazılan müstakil eserlerin dışında bu meselenin en geniş yer aldığı yerler hiç şüphesiz hadis şerhleri olmuştur.¹¹⁵ Şerhlere bu yönüyle bakıldığında onların ihtilâfî'l-hadis koleksiyonu¹¹⁶ olduğu söylenebilir. Şârihler birbirleriyle ya da diğer delillerle çelişen hadislerin çözümüne eserlerinde yer vermişler ve neticede bu konu şârihlerin ilgilendiği en temel alanlardan biri olmuştur.

Rivayetler arasındaki ihtilafı gidermenin bilinen metodları; cem ve te'lif, nesh, tercih ve tevakkuftur. Birçok yönden hadisleri değerlendiren şârihler ihtilafı gibi görülen hadislerde bu yöntemlere başvurarak hadislerin doğru anlaşılmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Azîmâbâdî de eserinde ele aldığı hadisi birçok açıdan ele almakta, varsa rivâyetler arasındaki bu tür ihtilâfları mezkûr yöntemlerle gidermeye çalışmaktadır.

Söz gelimi “*Siz kıyamet gününde kendi isimlerinize ve babalarınızın isimleriyle çağrılacaksınız*”¹¹⁷ hadisi, insanların kıyamet gününde kendi isimleri veya babalarının isimleriyle çağrılacağını ifade ederken başka bir hadis ise kıyamet gününde kişilerin annelerinin ismiyle çağrılacaklarını ifade etmektedir.¹¹⁸ Azîmâbâdî hadisler arasında görülen bu ihtilafı zikrettikten sonra Alkamî'den naklen “Ebû Dâvûd hadisi, babaları belli olan kimseler hakkında diğer hadis ise babaları belli olmayan kimseler hakkındadır veya kıyamet gününde insanların bir kısmı babalarının ismiyle bir kısmı da annelerinin ismiyle çağrılacaktır.”¹¹⁹ diyerek hadisler arasındaki tearuzu **cem ve te'lif** yöntemiyle çözüme kavuşturmaktadır.

Ebû Dâvûd “Hz. Peygamber Namazda Ellerinden Önce Dizlerini Nasıl (Yere) Koyardı” bâb başlığı altında Vâil b. Hucr'den Peygamberimizin secdeye gittiğinde ellerinden önce dizlerini yere koyduğunu kaydetmiştir. Aynı başlık altında Ebû Hüreyre'den merfu' olarak rivayet edilen başka bir hadiste ise buna muarız olarak “*Biriniz secdeye vardığında deve gibi çökmesin, dizlerinden önce ellerini (yere) koysun*”¹²⁰ hadisi nakledilmiştir. Bu iki hadis arasındaki çelişki zâhirdir. Azîmâbâdî, Hattâbî'den naklen secdeye inerken yere ellerin dizlerden önce konulacağını ifade eden Vâil b. Hucr hadisinin Ebû Hüreyre hadisinden daha sağlam olduğunu belirtmiş sonra da ulemânın Ebû Hüreyre hadisinin

114) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, II, 206, 321; III, 347; IV, 213; V, 274; VI, 23; VII, 105; VIII, 80, 349; IX, 38; X, 30, 69; XI, 113; XII, 210; XII, 54; XIV, 76. Şerhte Sîndî ve eserinin adı 253 kere geçmektedir.

115) İhtilafî'l-hadis yönüyle bir şerhin incelendiği örnek için bkz. Fethullah Yılmaz, *Fethu'l-Bârî'de İhtilafî Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Doktora tezi), MÜSBE, İstanbul 2013.

116) Yavuz Köktaş, *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, s. 187. İSAM Yayınları, İstanbul 2009.

117) Ebû Dâvûd, *Edeb*, 69.

118) Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VIII, 249.

119) Azîmâbâdî, *age*, XIII, 208.

120) İlgili hadisler için bkz. Ebû Dâvûd, *Salât*, 141.

nesh edildiği iddiasını ifade etmiştir. Mus'ab b. Sa'd'ın naklettiği "Biz önceleri (*secdeye inerken*) dizlerden evvel elleri yere koyardık, sonra dizleri ellerden evvel yere koymakla emrolunduk"¹²¹ mealindeki hadisin de bu neshe delalet ettiğini belirten Azîmâbâdî bu örnekte olduğu gibi bazı ihtilâflı hadislerin çözümünde **nesh** yönteminine başvurmuştur.¹²²

Ebû Dâvud, akşam namazında uzun ve kısa sûrelerin okunacağına dair hadisleri verdikten sonra uzun sûre okunacağını bildiren hadislerin hükmünün mensûh olduğunu söylemiştir.¹²³ Ancak Azîmâbâdî, delalet yönünü açıklamadığı için Ebû Dâvûd'un bu nesh iddiasına itiraz etmiş ve İbn Hacer el-Askalânî'nin "Hz. Peygamber'in kıldığı son akşam namazında Mürselât Sûresi'ni okuduğunu bildiren Ümmü'l-Fadl hadisi"¹²⁴ varken böyle bir nesh iddiasının doğru olmayacağı" görüşüne yer vermiştir. Azîmâbâdî burada bir nesh iddiası olacaksa bile söylenilenin aksine akşam namazında kısa sûre okunacağını bildiren hadislerin hükmünün nesh edilebileceğini ifade etmiş ve ardından da bu hadislerin cem ve te'lifiyle ilgili değişik görüşleri nakletmiştir.¹²⁵ Bu örnekte olduğu gibi Azîmâbâdî'nin Sünen müellifinin bütün nesh iddialarına katılmadığı onun aksine fikirler beyan ettiği açıkça müşahade edilmektedir. Onun ehl-i hadis anlayışına uygun olarak, aralarında ihtilaf bulunan hadislerin çözümünde cem ve te'lifi nesh'e tercih ettiği ve ce'm ve te'lifin mümkün olmadığı durumlarda ise neshe, ancak işaret eden bir delil olduğunda hükmettiği görülmektedir.

İhtilâflı hadislerin çözümünde uygulanan yöntemlerden biri de **tercih**'tir. Hadisçiler hadisler arasında görülen ihtilâflı cem' ve nesih metodlarından biriyle gideremediklerinde birini diğerine üstün kılıcı bir sebepten dolayı tercih etme yoluna gitmektedirler. Azîmâbâdî de ihtilâflı hadisler cem' edilemiyor ve nesih de söz konusu olmayınca hadislerden birini tercih etmektedir. Mesela kûsûf namazının kılınışıyla ilgili farklı rivayetler vardır: Aynı başlık altında zikredilen Hz. Âişe'den nakledilen hadiste Resûlullah'ın kûsûf namazında kıraati cerhi (açıktan) yaptığı belirtilmişken Semura b. Cündeb'den nakledilen hadiste ise kıraatin hafi (gizli) olduğu anlaşılmaktadır. Buhari, Âişe hadisi Semura hadisinden daha sıhhatli olduğu için; İmam Şâfi (ö. 204/820) ise Semura rivayetini aynı manaya gelen İbn Abbas rivayetine uygun olması sebebiyle tercih etmiştir.¹²⁶ Azîmâbâdî ise kûsûf namazında kıraatin cerhi olduğunu gösteren Âişe hadisini, Sahihayn'da bulunması, ziyade bilgi içermesi, isbata yönelik olması ve İbn Huzeym ve diğerlerinin Hz. Ali'den merfu' olarak rivayet ettiği hadislerle desteklenmesi gibi üstünlüklerinden dolayı Semura hadisine tercih etmiştir.¹²⁷

121) İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 302.

122) Azîmâbâdî, *age*, III, 24.

123) İlgili hadisler için bkz. Ebû Dâvûd, *Salât*, 132, 133.

124) Ebû Dâvûd, *Salât*, 132.

125) Azîmâbâdî, *age*, III, 27.

126) Kûsûf namazı ile ilgili farklı rivayetler için bkz. Ebû Dâvûd, *Salât*, 262.

127) Azîmâbâdî, *age*, IV, 42-43.

Azîmâbâdî ihtilafı gibi görülen hadislerin çözümünü, yukarıda zikrettiğimiz şerhlerden nakillerde bulunarak halletmektedir. Ahkâm hadisleriyle ilgili ihtilaflarda ise İmam Şâfiî¹²⁸ (ö. 204/820), Ebû Ca'fer et-Tahâvî¹²⁹ (ö. 321/933) ve Muhammed eş-Şevkânî'nin¹³⁰ (ö. 1250/1834) eserlerinden faydalanmakta bazen de hadislerdeki ihtilafı bizzat kendi açıklamalarıyla gidermektedir.¹³¹

5. Hadis metinlerini dil ve gramer açısından tahlil eder

Hadis metinlerindeki kelime ve cümlelerin dil ve gramer açısından değerlendirmeleri, şerhlerde üzerinde durulan meselelerden biridir. Özellikle zengin içerikli şerhlerde dilin gramer yapısı dikkate alınarak hadisi anlama çabası önemli bir yer tutmaktadır.¹³² Azîmâbâdî'nin incelediğimiz *Avnu'l-ma'bûd* adlı şerhinde de hadis metinlerinin dil ve gramer açısından tahlilinin diğer şerhlere göre daha yoğun yapıldığı görülmektedir.

Mesela Vâil b. Hucr'den nakledilen Hz. Peygamber'in (sas) nasıl namaz kıldığının anlatıldığı hadiste “ *فَأَفْتَرَشَ رِجْلَهُ الْبُسْرَى وَحَدَّ مِرْفَقَهُ الْأَيْمَنَ عَلَى فَخْذِهِ الْبُئْمَى* - *Sol elini sol uyluğu üzerine koydu, sağ dirseğini de sağ uyluğu üzerine koydu.*” ifâdesi içerisinde geçen (حد) kelimesini Azîmâbâdî *Fethu'l-vedûd*'den naklen irabımı (cümle sentezini) farklı yaparak cümledeki yerine göre üç değişik manaya geldiğini belirtmiştir:

1. **حَدَّ** kelimesi fiil-i mazidir. Uzaklaştırdı, ayırdı, anlamlarına gelir. Kendinden önce gelen **فَأَفْتَرَشَ** (koydu) fiili üzerine atıftır. Bu durumda cümledeki **عَلَى** harf-i cerri de **عَنْ** manasına gelir. Buna göre mana şöyle olur: “Sonra sol elini sol uyluğunun üzerine koydu, dirseğini de uyluklarından ayırdı.”

2. **حَدَّ** kelimesi **مِرْفَقٌ** kelimesine muzaf ve mübtedâ olarak gelmiş merfu' bir kelimedir. **عَلَى فَخْذِهِ** ifadesi de haberidir. Yani mübtedâ ve haberden meydana gelmiş bir hâl cümlesidir. Buna göre mana şöyle olur: “Sonra sol elini sol uyluğunun üzerine koydu; sağ dirseği, sağ uyluğunun üstünde ve sağ uyluğuna değmeyecek bir halde bulunuyordu.”

128) Bazı örnekler için bkz. Bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 260; II, 170; III, 194; IV, 270; VI, 93; VIII, 33; X, 356; XII, 192.

129) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age.*, I, 92; II, 144; III, 327; IV, 251; V, 182; VIII, 330; XII, 43.

130) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 97; II, 263; III, 30; IV, 349; VI, 92; IX, 19, 81, 61, 229, 245; XI, 91; XII, 78.

131) Bazı örnekler için bkz. Azîmâbâdî, *age*, I, 51; II, 219; III, 331; IV, 43; V, 84, 114; IX, 207; XI, 315; XII, 333; XIII, 186.

132) Zişan Türcan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri* (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2008, s. 208.

3. مَرْفَقْ kelimesi daha önce geçen افْتَرَشَ fiilinin mef'ulüdür ve mensubtur. مَرْفَقْ kelimesinin muzafı olarak gelmiştir. Bu durumda mana şöyle olur: "Sonra sol elini sol uyluğunun üzerine koydu ve sağ dirseğini de sağ uyluğu üzerine koydu."¹³³

Azîmâbâdî'nin şerhinde irab açısından yanlış olduğu ifade edilen âyetlerin irabını da yaparak zihinlerdeki sorulara cevap verdiği görülmektedir: Mesela Âl-i İmran Sûresi 7. âyette geçen هُنَّ أُمَّ الْكِتَابِ ifadesinde "Mübteda ve haberin birbiriyle uyum içerisinde olması lazım gelirken, burada هُنَّ mübteda, cemi'; haberi olan أُمَّ الْكِتَابِ müfred olarak gelmiş de niçin kurala uygun olarak أُمَّهُتُ الْكِتَابِ şeklinde haber de cemi' olarak gelmemiştir?" sorusuna "Kur'ân-ı Kerim'in âyetleri toparlanması, bir araya gelmesi ve birbirlerini tamamlaması hususunda sanki bir âyet gibidir. Yani Allah'ın kelamının hepsi bir bütündür. Bu yüzden Kur'ân'ı Kerim'in âyetlerinden her birinin kitabın aslı olduğu söylenir." şeklinde cevap vermiş sonra da bu konuda وَجَعَلْنَا بَنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً "Meryem'in oğlunu ve annesini birer ibret vesilesi kıldık"¹³⁴ âyetinde de aynı durumun söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Yani "İsa (as) ve annesi Meryem" tesniye olarak ifade edildiği halde her birinin ayrı ayrı birer ibret vesilesi olduğu müfred bir kelimeyle belirtilmiştir.¹³⁵

Azîmâbâdî'nin, şârih ve aynı zamanda bir dil ve edebiyat âlimi olan Tîbî'den kelimelerin açıklanması ve cümlelerin irabı noktasında faydalandığı görülmektedir.

IV. Avnu'l-ma'bûd'un Sistematik ve Muhteva Açısından Değerlendirilmesi

İncelediğimiz şerhte hadis metninin hareketli bir şekilde sayfa başında verilmesi ve şerhte herkesin anlayabileceği basit bir üslubun kullanılması eserin rahatça okunup anlaşılmasını sağlamaktadır. Hiçbiri atlanmadan her bir hadisin şerhinin ayrı ayrı yapılması, sened ve râvilerle ilgili bilgi verilerek rivayetin sıhhat yönünden değerlendirilmesi, sened ve metinde geçen kelimelerin açıklanması ve hadisten hüküm çıkarılması gibi özellikler, Avnu'l-ma'bûd'un sistematik açıdan mükemmel bir şerh olduğunu göstermektedir. Ancak taşıdığı bu özellikler itibarıyla, daha önce yazılan klasik şerhlerin üzerine yeni şeyler ekleyememiş sadece onların güzel bir özeti olmuştur. Nitekim temel hadis şerhleri üzerinde araştırma yapan Zişan Türcan da, yaptığı incelemeler sonucunda Avnu'l-ma'bûd ile son dönemde Hindistan ve Türkiye'de kaleme alınan şerhlerin öncekileri özetlemekten ileri gidemediğini ifade ederek bu konuda bizimle aynı kanaati paylaşmıştır.¹³⁶

Şerhte hadisler genellikle kısaca izah edilirken bazı konularla ilgili hadislerin ise uzunca şerh edildiği görülmektedir. Köylerde Cuma namazı, bayram namazındaki tek-

133) Azîmâbâdî, *age*, II, 336.

134) *Mü'minûn* 23/50.

135) Azîmâbâdî, *age*, XII, 259.

136) Bkz. Türcan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*, s. 313.

birlerin adedi, bir rekâta yetişenin namaza yetişmesi, gıyabi cenaze namazı, kıyamet âla-metleri, nuzûl-i İsa, her yüzyılda dini yenileyen müceddidin gelmesi, kadınların eğitimi ve talak gibi ihtilafli meselelerde âlimlerin farklı düşüncelerine yer verilerek bu konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Ebû Dâvûd'un Sünen metinleri arasında Azîmâbâdî'nin eserinde kaydettiği metnin ayrı bir önemi vardır. Çünkü Azîmâbâdî şerhini hazırlarken Ebu Davûd'un Sünen met-ninin doğru tespit edilmesine büyük önem vermiş ve Süneni'nin sekiz el yazması ve üç matbu nüshasını ele alarak bunlar arasında karşılaştırma yaparak en doğru metni oluşturma-ya çalışmıştır.¹³⁷ Bu yönüyle şerhimizde bulunan bu metnin diğer sünen metinlerinden farklı olarak tahkik ve tashih edilmiş bir metin olduğu söylenebilir.

Yazılan şerhlerde, o dönemki fikri mücadelelerin tesirini görmek mümkündür. Nite-kim *Avnu'l-ma'bûd*'da hadisler şerh edilirken yaşadığı çağda insanları dalalete sürükley-en yaygın fikri cereyanlar eleştirilmektedir. Azîmâbâdî'nin yaşadığı dönemde, Hindis-tan yönetime hâkim olan İngilizlerin desteğiyle kurulan ve kendilerini "ehl-i Kur'ân" ve "Kur'âniyyûn" diye isimlendiren bir ekol, hadis-sünneti tamamen reddetmekte ve sadece Kur'ân'ın dinin kaynağı olduğu fikrini benimsemekteydi. Azîmâbâdî hadislerin delil ola-mayacağını söyleyen bu kişilere eserinde cevap vermiş ve hadisler olmadan İslam'ın tam manasıyla anlaşılmayacağı hakikatine özellikle vurgu yapmıştır.¹³⁸ Şerhe bu açıdan yani hadis ve sünnetin teşrîdeki yeri ve değerini ifade etmesi açısından bakıldığında onun önemli bir yere haiz olduğu anlaşılır.

Hadis şerhlerinde, genellikle şârihler bağlı oldukları mezhebin esasları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Ancak *Avnu'l-ma'bûd*'da fikhî herhangi bir mezhebin görüşü ön plana çıkarılmamıştır. Mesela İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-bârî*'sinde ve İmam Nevevî'nin *Minhac*'ında Şafî mezhebinin; Bedruddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetü'l-ğârî*'sinde ve Sehârenfûrî'nin (ö.1346/1927) *Bezlü'l-mechûd* isimli şerhinde Hanefî mezhebinin; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ârizatü'l-ahvezî* adlı Sünen-i Tirmizi şerhinde ise bağlı bulunduğu Mâlikî mezhebinin görüşlerinin ağırlık kazandığı göze çarpmaktadır. Oysaki selefi görüşlere sahip Azîmâbâdî, şerhinde fikhî anlamda herhangi bir mezhebin görüşünü ön plana çıkarmamıştır. Nitekim hakkında mezhep mensubiyetinden bahsedilemeyen bir şârih olarak tanıtılan Azîmâbâdî'nin eserinde mezheplere yapılan atıfların birbirine oldukça yakın olduğu tespiti yapılmıştır ki¹³⁹ bu tespit *Avnu'l-ma'bûd*'un sadece bir mezhebin görüşünü yansıtan bir eser olmadığının açık delilidir.

Herhangi bir fikhî mezhebi taklit etmeyen Azîmâbâdî eserinde bütün mezheplerin görüşlerine yer vermekle birlikte bazen dört mezhebin anlayışına muhalif görüşler be-

137) Zaferullah Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, s. 206-206.

138) Bkz. Azîmâbâdî, *age*, XII, 269.

139) Ebu't-Tayyib Azimabadi'nin *Sunen-i Ebi Dâvûd*'a yazdığı *Avnu'l-ma'bûd* isimli şerhinde Malikiyye'ye 84, Şafiiyye'ye 108, Hanefiyye'ye ise 141 yerde atıfta bulunulmuştur. Bu tespit için bkz. Hüseyin Kahraman, "Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü", *İslam Araştırmaları*, 2007, sy. 7, Ocak-Haziran, s. 25.

yan ettiği de bir hakikattir. O, meselelerin çözümünde Kur'ân ve sahîh hadisi esas alıp nasların zâhirine göre hareket ettiği için zâhiri naslarla çelişen mezhep görüşlerini bazen şiddetle eleştirmiştir.¹⁴⁰ Bununla birlikte onun itikâdî birçok konuda ve bazı fikhî meselelerin çözümünde mensup olduğu selefî düşüncenin etkisinde kaldığı söylenebilir. Nitekim müellifin eserinde selefî ekolün en önemli temsilcilerinden biri olan İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) görüşlerine oldukça fazla yer vermesi ve yine şerhte herhangi bir mezhebe bağlanmanın gerekmediğini savunan selefî ekolün diğer bir temsilcisi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) eserlerinden pek çok nakilde bulunması bu gerçeği gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Ebû Dâvûd'un Süneni'nin en yaygın şerhi olan *Avnu'l-ma'bûd*, kendinden önce yazılan şerhlerden istifade edilerek hazırlanmıştır. Önceki şerhlerin güzel bir özeti mahiyetinde olan eser, bu yönüyle okuyucuyu diğerlerinden müstağni kılabilecek bir özelliğe sahiptir. Azîmâbâdî, Ebû Dâvûd'un Sünen'inde bulunan bütün hadisleri sened ve metin yönüyle değerlendirmiş hadislerin doğru anlaşılması adına üstün bir gayret sarf etmiştir. Özellikle garîbu'l-hadis yani hadiste geçen anlamı kapalı olan kelimelerin açıklanması açısından bu şerhin çok önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Dil ve anlatım açısından gayet sarîh ifadelere sahip olan *Avnu'l-ma'bûd*, okunup anlaşılması kolay olan şerhlerden biridir. Ayrıca hadislerle ilgili çok uzun açıklamalar yapılmayıp ancak gerekli yerlerde kısa izahlara yer verilmesi eserden istifadeyi daha rahat bir hâle getirmiştir.

Şârihin hadis metninin muhtevasıyla ilgili açıklamalar yapmasının yanı sıra, hadisin sıhhati hakkında yeterli derecede bilgi vermesi ve sened ve ricali hakkında değerlendirmede bulunması eseri değerli kılmaktadır. Bu yönüyle *Avnu'l-ma'bûd*'da Ebû Dâvûd'un Sünen'indeki her rivâyetin sened ve ricaliyle, dolayısıyla sıhhatiyle ilgili izahlar bulmak mümkündür. Ancak bu değerlendirmelerin çoğunun Ebû Dâvûd'un verdiği bilgileri te'kit etmeye yönelik olduğu çok az bir kısmında ise ondan farklı görüşe sahip olduğu görülmektedir.

Hindistan'daki Ehl-i Hadîs ekolüne bağlı olan şarihimiz özellikle hüküm ihtiva eden hadisleri açıklarken mezhebî taassuba düşmeden, sahîh hadisi tercih edip onunla amel etmeyi yeğlemiştir. Onun hadisleri şerh ederken mezhep imamlarını taklid yerine sahîh hadîse ittibayı esas alması, bu şerhin en önemli ayırıcı bir özelliği olarak kendini göstermektedir.

Son olarak, Azîmâbâdî'nin *Avnu'l-ma'bûd* adlı şerhinin, hadislerin senedlerinin değerlendirilmesi, içinde geçen garîb kelimelerin açıklanması, muhtevalarının izah edilmesi ve ihtilafî hadislerin te'lifi gibi şerhte ele alınan konular açısından zengin bir içeriğe sa-

140) Bkz. Azîmâbâdî, *age*, XII, 269.

hip olduğu ifade edilebilir. Ne var ki ele aldığı hadisleri, çoğunlukla önceki şerhlerden ve ulumu'l-hadisle ilgili diğer eserlerden iktibas ederek özetlemesi, bu eseri şerh edebiyatı içinde yer alan diğer klasik şerhlerden öte bir düzeye çıkaramamıştır.

Kaynakça

- Abdülhay İbnü'l-Fahreddîn el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur ve behcetü'l-mesâmi ve'n-nevâ-zır*, C. I-VIII, Dâru İbn Hazm, Beyrut, trs.
- Aydın, Mehmet Âkif, “Azîmâbâdî”, *DİA*, C. IV, s. 329-330.
- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsülhak, *Avnu'l-ma'bûd şerhu Sünen-i Ebi Dâvûd*, C. I-XIV, Thc. Yusuf el-Hâc Ahmed, Daru'l-Feyha ve Daru'l-Menhel Naşirûn, Dımaşk 1430/2009.
- Budak, Ali, “Bir Rivâyetin Tarîklerini Karşılaştırmanın Hadisleri Anlamaya Katkısı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. XII, 2012, S. 1, , s. 167 -191.
- Canan, İbrahim, “Zayıf Hadislerle İlgili Üç Soru ve Üç Cevap”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1986, S. 6, s. 155-174.
- Çakan, İsmail L., *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri*, İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Dinçoğlu, Mehmet, *Ebû Dâvud'un Sünen'i (Kaynakları ve Tasnif Metodu)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistanî, *Kitâbu's-Sünen, Sünenü Ebî Dâvûd*, C. I-V, Thk. Muhammed Avvame, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde, 1419/1998.
- Ebu'l-Hasan en-Nedvî, *Bezli'l-mechûd fi halli Ebî Davud (Mukaddime)*, Thk. Muhammed Zekeriyya b. Yahya el-Kandehlevî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Kahire, 1973.
- Hasan Âli Selman, “Men hüve müellifü Avni'l-ma'bûd?”, *Mecelletü'l-esale*, 1426, S. 51, yıl. 10.
- Hilâlî, Muhammed Takıyyuddîn, *ed-Da'vetü ilallah fi akrârin muhtelifi*, Mektebetü's-sahabe, Kahire, 1424/2003.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemi, *Sahihu İbn Huzeyme*, C. I-IV, Thk. Muhammed Mustafa A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1390/1970.
- Kahraman, Hüseyin, “Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü”, *İslam Araştırmaları*, 2007, S.7, Ocak-Haziran, s. 7-34.
- Kandemir, Yaşar, “es-Sünen”, *DİA*, C. XXXVIII, s. 145-147.
- Köktaş, Yavuz, *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009.

- Muhammed Üzeyr Şems, *Muhaddis Şemsülhakk'ın Hayatı ve İlmî Çalışmaları*, el-Câmiatu's-selefiyye, Hindistan, 1399.
- Mübarekfûrî, Ebu'l-Ula Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim, *Tuhfetü'l-ahvezi şerhu Camii't-Tirmizi*, C. I-X, Nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, Matbaatü'l-Ma'rife, Kahire 1964/1384.
- Münzirî, Ebu Muhammed Abdülaziz b. Abdilkavî, *Muhtasarü Süneni Ebî Dâvûd ve Havâşi (el-Müctebâ mine's-Sünen)*, Nşr. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Hamid el-Fıkî. (Hattabi'nin *Me'alimü's-Sünen* ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Tehzib'i* ile birlikte, C. I-VIII, Kahire 1367-1369).
- Münzirî, *Şerhu's-Sünen (Hâşiyetü's-Sünen)*, Nşr. Telattuf Hüseyin el-Azîm, Delhi trs.
- Münzirî, *Kitâbü'l-İddi'l-mevrûd fi havâşî Süneni Ebî Dâvûd*, Süleymaniye Ktp., Reîsül-küttâb Mustafa Efendi, nr. 130.
- Nezîr Hüseyin, "Şemsü'l-Hak Diyânüvî", *UDMİ*, C. XI, s. 779-781.
- Özkan, Halit, "Tuhfetü'l-eşrâf", *DİA*, C. XLI, s. 357-358.
- Özşenel, Mehmet, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İFAV, İstanbul 2014.
- Sandıkçı, S. Kemal, "Mü'telif ve Muhtelif", *DİA*, C. XXXII, s. 191-192.
- Sehârenfûrî, Halil Ahmed b. Mecîd, *Bezlü'l-mechûd fi halli Ebî Davud*, C. I-XX, Thk. Muhammed Zekeriyya b. Yahya el-Kandehlevî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire, 1973.
- Sezgin, M. Fuat, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Leiden, 1967, C. I-IX, s.84.
- Taberâni, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, C. I-XX, Thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Musul, 1404/1983.
- Tekineş, Ayhan, "Muhtelifü'l-Hadîs", *DİA*, C. XXXI, s. 74-77.
- Türcan, Zişan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri* (Doktora Tezi), AÜS-BE, Ankara, 2008.
- Yeniçel, Necati - Kayapınar, Hüseyin *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, C. I-XVII, Şamil Yayınları, İstanbul, 2012.
- Yılmaz, Fethullah, *Fethu'l-Bârî'de İhtilaflı Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Doktora tezi), MÜSBE, İstanbul, 2013.
- Yusuf el-Hâc Ahmed, *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd (Mukaddime)*, Thc. Yusuf el-Hâc Ahmed, Daru'l-Feyha ve Daru'l-Menhel Naşîrûn, Dımaşk, 1430/2009.
- Zaferullah Daudî, *Şah Veliyyullah Dehlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 201-210.

